

KAFKASYA'DA TÜRK LEHÇELERİNİN FONKSİYONLARI

Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler*

Özet

Kafkasya, farklı dil ailelerine mensup birçok dilin bir arada konuşulduğu bir bölgedir. Kafkasya'nın dillik çeşitliliği o kadar büyüktür ki; geçmişte "Diller Dağı" şeklinde adlandırılmıştır. Çeşitli diller konuşan halkların bir arada yaşadığı her bölge gibi, Kafkasya'da da ortak iletişim dillerine ihtiyaç duyulmuştur. Asırlarca çeşitli Türk halklarının hakimiyeti altında kalmış olan Kafkasya'da bu ihtiyacı çeşitli Türk lehçelerinin karşıladığı görülmektedir. Bilhassa Azerbaycan ve Kumuk Türkçelerinin Kafkasya halkları arasında geniş bir kullanım alanı bulduğuna şahit olunmaktadır. Bu iki lehçenin Kafkasya'daki etkisi o kadar büyük olmuştur ki; Rusça karşısında bile, yöneticilerin tüm gayretlerine rağmen bu etki tamamen yok edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortak İletişim Dili, Türk Lehçeleri, Kafkasya, Azerbaycan Türkçesi, Kumuk Türkçesi, çokdillilik

Abstract

The Caucasus is a region, where many languages belonging to various linguistic families are spoken. The linguistic diversity of the Caucasus is so substantial that in the past it had been called as the "Mountain of Tongues" There has been the need for lingua francas in the Caucasus like every region, where people speaking various languages co-existed. It is seen that Turkic languages have fulfilled this need in the Caucasus as the region had been ruled by various Turkic peoples for centuries. It is observed that particularly Azeri and Kumyk Turkic have established their selves the region with a wide diffusion area. The influence of these two languages in the Caucasus has been so strong that even Russian has not been able to obliterate this influence despite all efforts of the rulers.

Keywords: lingua franca, Turkic languages, Caucasus, Azeri Turkic, Kumyk Turkic, multilingualism

* Girne Amerikan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, Öğretim Üyesi, gokceabdurrazak@gau.edu.tr

Kafkasya etnik yapısındaki giriftlik ve barındırdığı dillerin çeşitliliği sebebiyle Mesudi gibi Orta Çağ İslam tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından *cebelü'l-elsün* 'Diller Dağı' olarak adlandırılmıştır. Günümüzde Kafkasya; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan meydana gelen Güney Kafkasya ile Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya, Kabardin-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Adige Cumhuriyetlerinden mürekkep Kuzey Kafkasya'dan oluşmaktadır¹.

Kafkasya'da Konuşulan Diller

Günümüzde Kafkasya'da dört dil ailesine mensup birçok dil konuşulmaktadır. Kafkas Dil Ailesi'nin Abhaz – Adige kolundan Abhazca, Abazaca, Çerkezce (Adigece ve Kabarteyce)²; Nah-Dağıstan kolunun Veynak alt grubundan Çeçence, İnguşça ve Batsbiyce, Avar-Andi-Dido (Çez) alt grubundan Avarca, Andi Dilleri, Dido (Çez) Dilleri ve Arçice, Lak-Dargı alt grubundan Dargı Dilleri ve Lakça (Gazi-Kumukça), Samur alt grubundan ise Lezgice, Agulca, Rutulca, Sahurca, Tabasaranca, Udice ile Şahdağ Dilleri olan Buduhça, Jekçe (Krizce) Hinalugca; Kartvel kolundan ise Gürcüce, Megrelce, Lazca ve Svanca konuşulmaktadır. Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin Avrupa kolundan Rusça, Ukraince ve Beyaz Rusça, bu dil ailesinden bağımsız bir dil olan Ermenice, Hint kolundan ise İranî Diller olan Osetçe, Kürtçe, Tatça ve Talışça konuşulmaktadır. Sami Dil Ailesi'nden Süryanice (Asurice) ve Altay Dil Ailesi'nin ise Türkçe kolundan Azerbaycan Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Urum Türkçesi ve Türkmen Türkçesi konuşulmaktadır³.

¹ Bu çalışmanın yazarı, günümüz literatüründe Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya terimleri yerine Kafkas Ötesi (Mavera-i Kafkasya, Transkafkasya, Zakavkaz) ve Kafkasya terimlerinin daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığını farkında olmakla birlikte bu adlandırmaların Türkiye'nin Kafkaslara göre coğrafi konumu göz önünde bulundurulduğunda pek mana ifade etmediğini düşünmektedir. Güney Kafkasya ile Kuzey Kafkasya'yı birbirinden ayıranın Kafkas Dağları olduğu dikkate alınırsa Türkiye'ye göre Kafkas Ötesi, Güney Kafkasya değil Kuzey Kafkasya olmalıdır. Bu sebepten dolayı klasik terimler olan Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya tercih edilmiştir.

² Kafkas Dillerinin Abhaz – Adige kolundan bir dil olan Ubıhça, geçmişte Şapsuğlar (Adigeler) ile Abhazların yaşadıkları bölgelerin arasında kalan bölge olan Şakhe ve Kamış Nehirleri arasındaki Karadeniz sahillerinde konuşulmakta idi. Ancak 1864 Göçü'nde Ubıhların tamamı Türkiye'ye göç etmişlerdir. (Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*, M. E. Sharpe, New York 1984, s. 202-203). 1977 yılında toplam on konuşanı (J. C. Catford, "Mountain of Tongues" *Annual Review of Anthropology*, 6, 1977, s. 284) olan bu dil artık ölü diller mesabesinde.

³ Bu lehçeleri konuşan Türk topluluklarına ek olarak bölgede yaşayan ve bölgeyle ilgilenen araştırmacıların çoğu tarafından göz ardı edilen Kazan Tatar ve Başkurt Türkleri vardır. Nadir Devlet (Nadir Devlet, "Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü", *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı*, II/16, Temmuz – Ağustos 1997, s. 1928) Kuzey Kafkasya'daki toplam sayılarını 75.000'in üzerinde verdiği bu Türk topluluklarından özellikle Tatarların Kuzey Kafkasya'nın her bölgesinde bulunduklarını kaydetmektedir. Bennigsen ve Wimbush (Alexander Bennigsen – S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*, C. Hurst & Company, Londra

Yukarda sayılan dilleri, Kuzey Kafkasya'da konuşulanlar, Güney Kafkasya'da konuşulanlar ve hem Kuzey Kafkasya'da hem de Güney Kafkasya'da konuşulanlar olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Bu dillerden Kafkas Dil Ailesi'nin Abhazca hariç Adige-Abhaz kolunun tamamı Kuzey Kafkasya'da, Abhazca⁴ ise Gürcistan'a bağlı Abhazya ve Acara Özerk Cumhuriyetlerinde yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Veynak Dillerinden Çeçence ve İnguşça Kuzey Kafkasya'da konuşulurken Batsbiyçe Gürcistan'ın Tuşetya Bölgesi'nde yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Avar – Andi – Dido⁵ (Çez) Dillerinden Avarca ağırlıklı olarak Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulurken Azerbaycan'ın, başta Zakatala ve Balakan Bölgeleri olmak üzere, Dağıstan'a komşu kuzey bölgelerinde ve Gürcistan'ın Kvareli Bölgesi'nde konuşulmaktadır. Andi Dillerinin kolları olan Asıl Andice, Botlikçe, Godoberice, Karatayca, Bagulalca, Tindice, Çamalalca ve Ahvahçanın tamamı Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Avar Andi – Dido (Çez) Grubu'ndan Dido (Çez) Dillerinin alt kolları olan Asıl Didoca (Sezce), Bezhetçe (Kapuçince), Ginukça, Hvarşıçe ve Hunzalca (Gunzipçe)'nin tamamı da Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Yine Avar – Andi – Dido Grubu'ndan Arçice de Dağıstan'da konuşulmaktadır. Kafkas Dillerinin Lak – Dargı koluna ait hem Lakça (Gazi-Kumukça)

1985, s. 153-154) ise bu sayının 1970 yılında Tatarlar ve Başkurtlarla birlikte Azerbaycanlıları da içerdiğini kaydetmekte ve Tatarların sayısını Adige Özerk Bölgesinde 2,154, Karay – Çerkes'te 1,668, Dağıstan'da 5,770, Kabartey – Balkar'da 2,664, Kuzey Osetya'da 1,658 ve Çeçen – İnguş'ta 5,771 olarak vermektedir. Ayrıca 1959 ve 1970 sayımlarında Tatarlar arasında anadillerini Tatarca olarak tanımlayanların Sovyetler Birliği içerisinde oranının arttığı tek yerlerin Dağıstan ve Çeçen-İnguş Muhtar Cumhuriyetlerinin olduğunu söylemektedir (*a.g.e.*, s. 236-37). Dağıstan'da dil – siyaset ilişkisi üzerinde bir çalışma yapan Bennigsen ve Lemercier-Quelquejey (Alexandre Bennigsen – Chantal Lemercier-Quelquejey, "Politics and Linguistics in Daghestan", *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (der. Isabelle T. Kreindler), Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 126) da Kazan Tatarlarının dikkate alınması gereken kendi dilini konuşan önemli bir göçmen topluluk olduğunu belirtmektedir.

⁴ Abazaca 1932 yılında ihdas edilen ayrı bir yazı diline sahip olmakla (Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 201) birlikte bir dilin iki ayrı lehçesi görünümü veren Abazaca ve Abhazcanın iki ayrı dil olduğu konusu tartışmalıdır (Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, KPI, 2. Baskı, Londra – New York – Sidney – Melborn 1986, s. 224, s. 238; Wixman, *a.g.e.*, s. 2). Mesela Tavkul (Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge, İstanbul 2007, s. 125-132) Abhazlar ve Abazaları aynı etnik grup olarak kabul etmektedir. Zaten her iki halkın bireyleri de hem kendi kendilerini hem de bir birbirlerini *Apsva* olarak nitelendirmektedir (Wixman, *a.g.e.*, s. 2).

⁵ Andi ve Dido (Çez) Halkları ile Arçiler önceleri ayrı halklar ve dilleri ayrı diller olarak sınıflandırılırken 1930 yılından itibaren Avar milletine dahil edilip dilleri Avarcanın lehçeleri olarak kabul edilmiştir (Wixman, *a.g.e.*, s.11, s. 58). Bu sebeple 1926 sayımında yer alan bu halklar 1959 yılı sayımında ve daha sonraki sayımlarda görülmemişlerdir (Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, The University of Chicago, Chicago 1980, s. 83).

hem de Dargı Dilleri⁶ olan Kaytakça ve Kubaçice (Zirihgiranca) Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Samur koluna ait dillerden Agulca ve Tabasaranca Dağıstan'da konuşulurken Udice Azerbaycan ve Gürcistan'da, Şahdağ Dilleri⁷ Azerbaycan'da yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Samur Grubu'ndan Lezgice, Rutulca ve Sahurca hem Dağıstan'da hem de Azerbaycan'da yani hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Kafkas Dillerinin Kartvel⁸ koluna ait Gürcüce⁹, Megrelce, Lazca ve Svanca'nın tamamı Gürcistan'da yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Gürcüce bu ülkenin tamamında konuşulurken Lazca Acara Özerk Cumhuriyeti'nde, Megrelce Kuzey Gürcistan'daki Mingrelya'da ve Svanca Gürcistan'ın kuzeyinde Elbruz Dağı'nın güneyinde yer alan iki vadide konuşulmaktadır.

Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin Avrupa kolundaki Slav Dillerinden olan Rusça, Beyaz Rusça ve Ukraince bölgeyle en geç tanışan diller olmalarına rağmen Kafkasya'nın tamamında konuşulmaktadır. Bu üç dilden özellikle Rusça bölgeye Rus istilasından sonra gelen Slav halk tarafından olduğu gibi yerli ahalinin çok büyük bir kısmı tarafından da konuşulmaktadır. Bu dil ailesine ait bir diğer dil olan Ermenice ise bölgeye geç gelen bir dil olmasına¹⁰ rağmen Ermenistan ile Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a komşu bölgeleri başta olmak üzere Güney Kafkasya'nın birçok yerinde konuşulmaktadır. Hint – Avrupa Dil Ailesi'nin İrani Diller koluna ait dillerden Osetçe Kuzey Osetya'da, Gürcistan'a bağlı Güney Osetya'da ve Gürcistan'ın Osetya'ya komşu bölgelerinde yani hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Yine bu gruba ait dillerden Tatça Dağıstan, Çeçenistan, Kabartey – Balkar Cumhuriyeti ile Ermenistan ve Azerbaycan'da yani hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. İrani Dillerden Talışça Azerbaycan'da; Kürtçe ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da olmak üzere Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır.

⁶ Kaytaklar ve Kubaçiler önceleri ayrı halklar ve dilleri ayrı diller olarak sınıflandırılırken 1930 yılından itibaren Dargı milletine dahil edilip dilleri Dargıcanın lehçeleri olarak kabul edilmiştir (Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 89, s. 115)

⁷ Bennigsen ve Wimbush (*a.g.e.*, s. 207) ile Wixman (*The Peoples of the USSR*, s. 177) Şahdağlıların tamamının Azerbaycan Türkleri tarafından eritildikleri görüşündedirler. Ancak Akiner (*a.g.e.*, s. 249, s. 256, s. 258) bu görüşe katılmamaktadır.

⁸ Svanlar, Lazlar ve Megreller önceleri resmi olarak ayrı halklar halinde iken 1930 yılından itibaren Megreller ve Svanlar, 1938 yılından sonra da Lazlar Gürcü milletine dahil edilmişlerdir (Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 124, s. 134, s. 181).

⁹ Gürcücenin küçük gruplar tarafından Kafkasya'nın güneyinde de konuşulduğuna dair kayıtlar mevcuttur (M. R-A. İbrahimov, "Dağıstan Halkları XX. Yüzyılında Etnodemografik Probleler", *Yeni Forum*, Mart 1996, s. 35). Ancak Gürcüce tarihi olarak Güney Kafkasya'ya aittir.

¹⁰ Çok eski çağlardan beri bölgede Ermenice konuşulmasına rağmen Türkleşme sonrasında Ermenice konuşanların sayısı oldukça azalmış ve günümüzde konuşulan Ermenice bölgeye ağırlıklı olarak 18. Yüzyıl'da göç eden Ermeniler tarafından getirilmiştir (Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 13).

Sami Dil Ailesi'nden bir dil olan Süryanice (Asurice) biri 19. yüzyılda ve diğeri II. Dünya Savaşı sonrası olmak üzere iki dalga halinde gelen göçmenler tarafından Gürcistan'da Tiflis civarında konuşulmaktadır.

Altay Dil Ailesine mensup Türkçenin çeşitli lehçeleri de hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Kafkasya'da en kalabalık nüfus tarafından konuşulan Türk Lehçesi Azerbaycan Türkçesidir. Bu Türk Lehçesi Azerbaycan'ın yanı sıra Gürcistan'da ve Dağıstan'da konuşulmaktadır. Geçmişte Ermenistan'da da kalabalık kitleler tarafından konuşulmasına rağmen yakın geçmişte meydana gelen Azeri - Ermeni çatışmaları neticesinde Azerbaycan Türkçesi konuşan nüfusun tamamı Ermenistan'dan sürülmüştür. Kafkasya'da ikinci kalabalık Türk topluluğu tarafından konuşulan Türk Lehçesi Kumukçadır. Bu Türk Lehçesi Dağıstan'ın yanında Çeçenistan, Kuzey Osetya ve Kabardey - Balkar Cumhuriyeti olmak üzere Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Kuzey Kafkasya'da konuşulan bir diğer Türk Lehçesi ise Nogay Türkçesidir. Nogay Türkçesi Dağıstan, Çeçenistan ve Karaçay - Çerkes Cumhuriyetlerinde konuşulmaktadır. Karaçay - Balkar Türkçesi de Kabartey - Balkar ve Karaçay - Çerkes Cumhuriyetlerinde olmak üzere Kuzey Kafkasya'da konuşulan bir diğer Türk Lehçesidir. Sadece Kuzey Kafkasya'da konuşulan son Türk Lehçesi ise Kuzey Kafkasya'nın bozkır bölgesinde bulunan Stavropol Krayı'nda konuşulan Stavropol Türkmenesidir (Truçmence). Kafkasya'da konuşulan son Türk Lehçesi ise Urum¹¹ Türkçesidir. Hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da konuşulan Urum Türkçesi Gürcistan'a bağlı Abhazya, Ermenistan ve Kuban Bölgesinde konuşulmaktadır.

Kafkasya'daki bu dilsel durum neticesinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Dilin Adı	Dil Ailesi	Konuşulduğu Ülke	Bölge
Abazaca	Kafkas: Abhaz-Adige: Abhaz	Karaçay-Çerkes	Kuzey Kafkasya
Abhazca	Kafkas: Abhaz-Adige: Abhaz	Abhazya, Acara (Gürcistan)	Güney Kafkasya
Agulca	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Andi Dilleri	Kafkas: Nah-Dağıstan: Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Arçice	Kafkas: Nah-Dağıstan: Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Avarca	Kafkas: Nah-Dağıstan: Avar-	Dağıstan, Azerbaycan, Gürcistan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya

¹¹ Özkan'ın (Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ, Ankara 2007, s. 152) Urumların hem Türkçe hem de Rumca konuştuklarını söylemesine karşın Akiner (*a.g.e.*, s. 436-37) ve Wixman (*The Peoples of the USSR*, s. 211) Rumca bilmeyen Rumlara Urum bilenlere ise Greki, Elliny veya Romei denildiğini kaydetmektedir.

	Andi-Dido		
Azerbaycan Türkçe-si	Altay: Türkçe: Oğuz	Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Batsbiyce	Kafkas:Nah-Dağıstan : Veynak	Gürcistan	Güney Kafkasya
Beyaz Rusça	Hint-Avrupa: Avrupa: Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Sahurca	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Dağıstan, Azerbaycan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Çeçence	Kafkas:Nah-Dağıstan : Veynak	Çeçenistan, Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Çerkezce (Adigece, Kabarteyce)	Kafkas: Abhaz – Adige: Adige	Karaçay-Çerkes, Kabartey Balkar	Kuzey Kafkasya
Dargı Dilleri	Kafkas: Nah-Dağıstan: Lak-Dargı	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Dido Dilleri	Kafkas: Nah-Dağıstan: Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Ermenice	Hint-Avrupa	Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan	Güney Kafkasya
Gürcüce	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
İnguşça	Kafkas:Nah-Dağıstan : Veynak	İnguşetya, Kuzey Osetya	Kuzey Kafkasya
Karaçay – Balkar Türkçesi	Altay: Türkçe: Kıpçak	Karaçay – Çerkes, Kabartey – Balkar	Kuzey Kafkasya
Kumuk Türkçesi	Altay: Türkçe: Kıpçak	Dağıstan, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Kabartey – Balkar	Kuzey Kafkasya
Kürtçe	Hint-Avrupa: İrani	Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan	Güney Kafkasya
Lakça	Kafkas: Nah-Dağıstan: Lak-Dargı	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Lazca	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Lezgice	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Dağıstan, Azerbaycan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Megrelce	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Nogay Türkçesi	Altay: Türkçe: Kıpçak	Dağıstan, Çeçenistan, Karayçay – Çerkes	Kuzey Kafkasya
Osetçe	Hint-Avrupa: İrani	Kuzey Osetya, Güney Osetya (Gürc.), Gürcistan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Rusça	Hint-Avrupa: Avrupa: Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Rutulca	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Dağıstan, Azerbaycan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Süryanice	Sami: Arami	Gürcistan	Güney Kafkasya
Svanca	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Şahdağ Dilleri	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Azerbaycan	Güney Kafkasya

Tabasaranca	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Talışça	Hint-Avrupa: İrani	Azerbaycan	Güney Kafkasya
Tatça	Hint-Avrupa: İrani	Azerbaycan, Ermenistan, Dağıstan, Çeçenistan, Kabartey-Balkar	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Türkmençe	Altay: Türkçe: Oğuz	Stavropol İlçesi	Kuzey Kafkasya
Udice	Kafkas: Nah-Dağıstan: Samur	Azerbaycan, Gürcistan	Güney Kafkasya
Ukraince	Hint-Avrupa: Avrupa: Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Urum Türkçesi	Altay: Türkçe: Oğuz	Abhazya (Gürc.), Ermenistan, Kuban Bölgesi	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya

Tablo 1. Kafkasya'da Konuşulan Diller

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi oldukça karışık bir manzara arz eden Kafkasya'nın dilsel coğrafyasında sınırlar pek bir şey ifade etmemekte ve hem diller hem de dil aileleri birbirleriyle iç içe girmiş şekilde bulunmaktadır. Kalabalık topluluklar tarafından konuşulan üç büyük dilin, Azerbaycan Türkçesi, Gürcüce ve Ermenicenin bulunduğu Güney Kafkasya Kuzey Kafkasya'ya nazaran daha homojen bir görünümündedir. Ancak burada da hem Kuzey Kafkasya'da konuşulan bazı dillerin uzantıları hem de Güney Kafkasya'ya has azınlıkların konuştukları diller sayesinde Kuzey Kafkasya'daki kadar olmasa da karışık bir durum mevcuttur. Bu kadar çok dilin bir arada birbirinin içine girmiş şekilde konuşulduğu bir coğrafyada bazı dillerin öne çıkıp ortak iletişim dili veya ortak yazı dili olarak kullanılması kaçınılmaz bir durumdur. Tarihi süreç içerisinde çeşitli siyasi ve sosyo-ekonomik sebepler neticesinde hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da bu vazifeleri Türk Lehçelerinin gördüklerine şahit olmaktadır.

Türkçenin Kafkaslardaki Tarihi

Türkçenin Kafkaslardaki yaşı tam olarak bilinmemekle birlikte birçok bilim adamı bölgeye dışardan geldiği konusunda hemfikirdir. Daha öncesinde de Türkçenin Kafkasya'ya girmiş olabileceğine dair önemli işaretlerin bulunmasına rağmen Türkçenin kesintisiz bir şekilde Kafkasya'da bulunmasını Hunlar ile başlatmak sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Hun döneminden sonra sırasıyla Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar (Uzlar), Peçenekler, Kuman – Kıpçaklar, Moğollar ve Altınordu Devleti bölgeye hakim olmuşlardır. 11. asırdan itibaren ise güneyde Selçuklular hakim olmuşlardır¹². Oğuzlar (Uz-

¹² Lars Johanson, "On the Roes of Turkic in the Caucasus Area" *Lingusitic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective* (der. Y. Matras vd.), Palgrave Macmillan, Hampshire –

lar) ve Peçenekler gibi göçebe toplulukların Kafkasya'daki dilsel etkisini anlamak oldukça güçtür. Ancak Çerkezcede bulunan Bulgar Türkçesinden alıntı kelimelerden¹³ Türkçenin Kuzey Kafkasya'da Hun – Bulgar döneminden beri bir kültür dili olduğu anlaşılmaktadır. Hun ve Bulgar Türkleri içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Ogur Türklerinin ticaret, tarım, madencilik ve askeri teknoloji alanlarındaki tecrübeleri¹⁴ dikkate alınacak olursa bu dönemdeki Türk kültürünün ve Bulgar Türkçesinin önemi daha iyi anlaşılır. Bulgar Türkçesinin Kafkasya'daki etkisini Hun – Bulgar dönemi ile sınırlandırmak yanlış olur. Hazar Devleti'nin Onogur – Bulgar Devleti'nin yıkıntıları üzerinde yükseldiği düşünülürse Bulgar Türkçesinin etkisini bu dönemde de sürdürdüğünü farz etmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Zaten Golden¹⁵ üç devreye ayırdığı Türk - Güney Kafkasya ilişkilerinin ilk aşamasını Hun – Hazar evresi olarak adlandırmaktadır. Güney Kafkasya'nın Hazar – Arap sınırını teşkil etmesi, Hazarların önemli bir ticaret şehri olan Tamatarhan şehrinin Kuban Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunması¹⁶ ve Hazarların son payitahtı olan Ancı'nın (Semender, bugünkü Mohaçkale)¹⁷ Kuzey Kafkasya'da yer alması Hazarların kültürel ve dilsel etkilerinin Kuzey Kafkasya'da güneydekinden çok daha güçlü olduğunu göstermektedir. Golden'in¹⁸ Türk - Güney Kafkasya ilişkilerinde Selçuklu evresi olarak adlandırdığı ikinci aşamaya koşut olarak Kuzey Kafkasya'da Kıpçak¹⁹ Türklerinin etkinliklerini artırmaya başladıklarını görürüz²⁰. 13.

New York 2006, s. 162-163. Tavkul (a.g.e.) Kafkasya'daki Türk varlığının başlangıcını İskitler, Kimmerler ve Alanlar'a dayandırmaktadır. Ancak bu toplulukların etnik kökenleri ve konuştukları dil meselesi oldukça tartışmalıdır. Yine de bütün göçebe devletler gibi etnik yapılarının karışık olması gerektiği düşünülürse en azında aralarında Türk zümrelerinin bulunduğu düşünülebilir. Batılı bilim adamları (Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 151; Akiner, a.g.e., s. 182) özellikle Alanları Osetlerin ataları olarak kabul etmektedirler. Ancak ilgi çekici bir şekilde Karaçay – Balkar Türkleri kendileri için "Alan" adını kullanırlar ve birbirlerine bu adla hitap ederler (Tavkul, a.g.e., s. 150).

¹³ Tavkul haklı olarak (Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür: Karaçay – Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, s. 208) Adige Çerkezcesinde bulunan yağ manasındaki "dage" kelimesini "yağ" kelimesi ile, kamış ve kamıştan yapılan kaval manasındaki "kamıl" kelimesini de "kamış" kelimesi ile bağdaştırmaktadır. Bulgar Türkçesi d- > genel Türkçe y- ve Bulgar Türkçesi ş > genel Türkçe l harfine tekabül ettiği düşünülürse bu eşleştirmenin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁴ Peter Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (der. R. G. Suny), University of Michigan, Ann Arbor 1983, s. 47.

¹⁵ a.g.m., s. 67

¹⁶ Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 1, Ankara 1987, s. 150.

¹⁷ Kamil Aliyev, "Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları", *Avrasya Etüdleri*, II/2, Yaz 1995, s. 69; Soadet Doniyorova, *Parlons Koumyk (Daghestan)*, Harmattan, Paris – Budapeşte – Torino 2004, s. 8.

¹⁸ Peter Golden, a.g.m., s. 67.

¹⁹ Gürcü kaynakları M.Ö. 4. yüzyılda Kuzeyden bazı Kıpçak unsurlarının gelip Kür Boylarına yerleştiklerini kaydetmektedir. M.S. 1. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılan bu Kıpçakların (Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih

yüzyılda baş gösteren Moğol istilasını neticesinde Golden'in²¹ Türk – Güney Kafkasya ilişkilerinde Moğol evresi dediği üçüncü aşama başlamış oldu. Moğol İmparatorluğunun iki varisi olan Altın Ordu ve İlhanlı Devletlerinin sınırını Terek Nehri ve Derbend'in oluşturduğu bu dönem, Moğol ordularının büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturması sebebiyle kuzeyde Kıpçak Türkçesinin büyük bir yayılma alanı bulmasını sağlamıştır. Böylece Mehmet Emin Resulzade'nin²² kuzeyde Çağatay yazı dilinin ve güneyde Oğuz yazı dilinin etkisindeki Türk toplulukları şeklinde tarif ettiği Kafkasya Türklüğünün durumu ortaya çıkmış oldu. Bulgar ve Kıpçak Türkçelerinden Kafkas Dillerine geçen kelimeler²³ toplum-dilbilimsel açıdan incelendiği takdirde bu dönemlerde Türk kültürünün baskın kültür durumunda olduğu ve Türkçenin medeniyet dili olarak Kafkas Dillerini etkilediği sonucuna varılır.

Kuzey Kafkasya'da Kıpçak Türkçesinin nüfuzlu dil haline gelmesi 11.-13. yüzyıllarda çeşitli Kıpçak topluluklarının Karadeniz'in kuzeyinden Kuzey Kafkasya'ya göç etmesi ile başlamıştır. Aynı tarihlerde Oğuz Türkçesi konuşan Selçuklular güneyden Azerbaycan'a yerleşmişler ve Dağıstan'da Derbent'e kadar uzanan kıyı şeridindeki ovaları ele geçirmişlerdir. Türklerin bu hareketleri neticesinde en kuzeydeki Çerkez Kabileleri ve Abazaların ataları hariç Kafkas Dilli halklar ve Osetler dağlık kesimlere çekilmek zorunda kalmışlar ve Türkçe ovalarda hakim dil haline gelmiştir. Bu hareketler neticesinde Osetlerden bir kabile olan Tualları Kafkas Dağlarını aşarak Gürcistan'a ve Abhazların ataları günümüz Abhazya'sına yerleşmişlerdir. 13.-14. yüzyıllarda Altın Ordu'nun İslam dinine girmesine koşut olarak Arap hâkimiyetinden sonra İslamiyet ikinci kez Kuzey Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlamış ve günümüzde Kumuk Türkçesi konuşan topluluklar bu dönemde Müslüman olmuşlardır. 15. yüzyılın başlarında aşağı Volga Bölgesi'nde Nogay Hanlığının kurulması ile Türkçe konuşan halkların ve İslamiyet'in nüfuzu bölgede pekişmiş oldu. Daha sonra 16. yüzyılda Nogayların Küçük Ordasının Kuban Bölgesine göç etmesi neticesinde etkileri bütün Kuzey Kafkasya'ya yayılmış ve Çerkezlerin üst sınıfları İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bunun üzerine Çerkezlerin bölgedeki etkileri artmış, Abazaların üst sınıfları ve Osetlerin bir kısmı (Digorlar) İslamiyet'i kabul etmiş, Karaçay Türkçesi konuşan toplulukların ataları ise dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu yüzyılda Şiiğin Azerbaycan Türkleri arasında yayılmasına koşut olarak Tatlar, Talışlar ve Gürcülerin İngiloy şubesi de Şiiği kabul etmiştir. 16. yüzyılda Kırım Tatarlarının ve 17. yüzyılda Osmanlı Türklerinin Kuzey Kafkasya'nın batısında etkinliklerini artırdıkları görülür. Bu iki yüzyıl boyunca

Kurumu, Ankara 1992, s. 32-33) daha sonra bölgedeki diğer halklar arasında eridikleri anlaşılmaktadır.

²⁰ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 81-82.

²¹ Peter Golden, *a.g.m.*, s. 67.

²² Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (haz. Y. Akpınar – İ. M. Yıldırım – S. Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 8.

²³ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 208-218.

Kırım Tatarları ve Osmanlılar Karaçaylar, Balkarlar, Abhazlar ve Çekezlerle Abazaların alt sınıfları arasında İslamiyet'i yaymışlardır. Ayrıca 17.-18. yüzyılda Kalmuk Moğolları Aşağı Volga Bölgesine gelerek hem buradaki Nogayların Kuzey Dağıstan'a doğru inmelerine sebep olmuşlar hem de beraberlerinde bugün Stavropol Türkmenlerinin atalarını oluşturan bir Türkmen kabilesi getirmişlerdir²⁴. 17. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da görülen Osmanlı Devleti'nin daha 15. yüzyılın ortalarında Güney Kafkasya'ya girdiği görülür. Bu tarihten sonra Güney Kafkasya, iki Türk unsuru Osmanlılar ve Safeviler arasında büyük çekişmelere sahne olmuş, bazen biri diğerine galebe çalsa da genelde batıda Osmanlı, doğuda Safevi nüfuzu hissedilmiştir. Bu iki devletin bölgedeki etkinliği neticesinde Güney Kafkasya'nın Hristiyan halkları da Türkçenin ve Türk kültürünün yoğun etkisi altında kalmıştır²⁵.

Kafkasya'da Konuşulan Günümüz Türk Lehçelerinin Ortaya Çıkışı

Türk Halklarının ve Türkçenin Kafkasya'daki bu serencamı neticesinde günümüzde Kuzey ve Güney Kafkasya'da konuşulan Türk Lehçeleri ortaya çıkmıştır. Bir Kıpçak Lehçesi olan Kumukçayı konuşan topluluğun bulunduğu bölge Hun döneminden beri yani Bulgar, Hazar, Kıpçak ve Moğol devirleri boyunca bozkırdan gelen Türk Halkları ile irtibatta olmuştur²⁶. 11. yüzyılda bölgeye giren Kıpçakların bugünkü Kumuk Türkçesine genel şeklini verdiğinden şüphe olmamakla birlikte Kumuk Türkçesinde bulunan bazı alıntı Arapça kelimelerin ses özellikleri bu kelimelerin Kumuk Türkçesine konuşma dili aracılığı ile Farsçadan değil doğrudan Arapçadan girdiğine işaret etmektedir²⁷. Bu da bugün Kumuk Türkçesi konuşan topluluğun atalarının daha Hazar döneminde burada yaşadığını göstermektedir.

Karaçay-Balkar Türkçesi konuşan topluluğun temellerinde Kuban Bölgesine yerleşen Kara Bulgarların olduğu düşünülmektedir. Pritsak²⁸ Karaçay-Balkar Türklerinin atalarının dilsel olarak 11. yüzyıldan sonra Kıpçaklaşmış olduğu görüşündedir. Ancak Tavkul²⁹ bu Kıpçaklaşmanın Moğol orduları önünden kaçan bir kısım Kıpçak'ın Kuban Bulgarları ve Alanlar ile birleşerek dağlık alana çekilmesinden sonra yani 13. yüzyıldan sonra olduğu görüşündedir. Bu açıklamadan da alışılabileceği gibi bugün Karaçay-Balkar Türkçesi konuşan halkının etnik oluşumunda Alanla önemli bir unsur olarak görülmektedir³⁰. Johanson³¹ da Karaçay - Balkarların ataları

²⁴ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 71-74.

²⁵ Peter Golden, *a.g.m.*, s. 66-67.

²⁶ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 164.

²⁷ Çetin Pekacar, "Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, Bahar 2006, s. 55-56.

²⁸ O. Pritsak, "Das Karatschaische und Balkarische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* (der. J. Deny vd.), C. 1, Steiner, Wiesbaden 1959, s. 341.

²⁹ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 27.

³⁰ *a.g.e.*, s. 23-26.

ile Alanların ortakyaşarlığının Moğol istilasından sonra ortaya çıktığı görülmektedir. Bulgar, Kıpçak ve Alan unsurlarına ilaveten Karaçay – Balkar Türkçesi konuşan topluluğun etnik temeline katkıda bulunan sonuncu unsur ise Kafkas halklarıdır. Abhaz, Çerkez, Svan ve Osetler³² bu Türk topluluğunun oluşumuna katkıda bulunan Kafkas kavimlerinin başında gelmektedir³³.

Azerbaycan Türkçesi konuşan topluluğun oluşumu daha az karmaşık bir süreçtir. 11. yüzyıldaki Selçuklu fütuhâtı neticesinde Türkleşmeye başlayan Azerbaycan sahasındaki etnik ve dilsel değişme Moğol istilasını müteakip gelen yeni Türk kitleleri ile pekişmiştir. Bu değişime yoğun Oğuz kabilelerinin yanında diğer Türk Boyları da katkıda bulunmuştur. Bu Türkleşme süreci içerisinde bölgede yaşayan bazı İrani ve Kafkas dilli halklar Türkçe konuşan halk içerisinde erimiştir³⁴.

Nogay Türkçesi, 14. yüzyılın sonlarında Altın Orda Devleti'nin yıkılmasını müteakip Kafkasya'ya ulaşmış bir Türk Lehçesidir. Önceleri Aşağı Volga Bölgesi'nde bir hanlık kuran Nogay Türkçesi konuşan topluluklar, 17.-18. yüzyılda Kalmukların bölgeye gelmesi ile Kuzey Kafkasya'ya inmek zorunda kalmışlardır³⁵.

Stavropol Türkmen Türkçesi konuşan topluluk ise 15.-19. yüzyıllar arasında Mangışlak, Üstyurt ve Bozacı Yarımadası civarından göç eden Türkmen obalarından meydana gelmiştir. Ancak bu topluluğun esas önemli kısmının Mangışlak Bölgesi'nden Kalmuklar tarafından getirildiği bilinmektedir³⁶.

Urum Türkçesi konuşan topluluklar bölgeye iki dalga halinde gelmişlerdir. İlk dalga 18. yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan'daki madenlerde çalışmak üzere Türkiye'den göç etmiştir. İkinci kabile ise 19. yüzyılda gelip Abhazya ve Türkiye'ye göç eden Müslüman Çerkezlerin yerine Kuban Bölgesi'nde yerleşmiştir³⁷.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'daki Fonksiyonları

Tablo 1'de görülen karışık durumdan anlaşıldığı gibi Kafkasya'daki Türk Lehçeleri, Rusçaya ek olarak çok farklı dil ailelerine mensup birçok dille komşuluk ilişkisi içerisinde. Nogay Türkçesi, Çerkezce (Adige) ve Abaza-

³¹ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 165.

³² Kabarteylerin Karaçay – Balkar Türklerine 'Oset' dedikleri (Lars Johanson, *aynı yer*) göz önünde bulundurulursa Osetlerin Karaçay – Balkarların oluşumundaki katkılarının boyutu daha iyi anlaşılır.

³³ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 30; Lars Johanson, *aynı yer*.

³⁴ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 166.

³⁵ *a.g.m.*, s. 165.

³⁶ Sapar Kürenov, *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri* (çev. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995, s. 11-13; Lars Johanson, *aynı yer*.

³⁷ Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 437; Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 152.

ca ile; Karaçay – Balkar Türkçesi, Kabarteyce (Doğu Çerkezce), Digor Lehçesi başta olmak üzere Osetçe, Megrelce ve Svanca ile; Kumuk Türkçesi, Tatça, Çeçence, Avarca, Lakça, Dargıca ve Kaytakça ile, Azerbaycan Türkçesi ise Tatça, Gürcüce, Kürtçe, Ermenice, Talışça, Avarca ve Samur Dilleri ile³⁸; Urum Türkçesi, Ermenice, Abhazca, Çerkezce ve Gürcüce³⁹ ile⁴⁰ ortakyaşar bir durumdadır. Ayrıca Türk Lehçelerinden Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile; Nogay Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Kumuk Türkçesi ile; Türkmen Türkçesi Kumuk Türkçesi ve Nogay Türkçesi ile; Azerbaycan Türkçesi ise Kumuk Türkçesi ile kendi aralarında komşuluk ilişkisi içerisinde dirler.

Yukarda belirtilen komşuluk ilişkilerinin de etkisi ile Türk Lehçelerinin hem tarihte hem de Rusçanın bölgeye girmesinden sonra durumlarında zayıflama görülmekle birlikte günümüzde Kuzey ve Güney Kafkasya’da farklı etnik gruplar arasında günlük konuşmada ortak iletişim dili ve çeşitli etnik grupların yazı dili olma özelliklerine sahip olmuşlardır. Bu Türk Lehçelerinden Urum Türkçesi ve Türkmen Türkçesi hariç diğer zikri geçenlerin tamamı ya konuşuldukları bölgeyle sınırlı olarak ya da daha geniş alanlarda olmak üzere etkin diller durumunda olmuşlardır. Urum Türkçesi Kafkasya’da konuşulan Türk Lehçeleri içerisinde en fazla kültürel baskı altında olanıdır. Urum Türkçesi sadece konuşma dili olarak kullanılmakta ve bu lehçeyi kullanan topluluk yazı dili olarak bulundukları bölgedeki yazı dilini (Rusça, Gürcüce vb.) kullanmaktadır⁴¹.

Kafkasya’da kültürel baskı altında bulunan bir diğer Türk Lehçesi de Türkmen Türkçesidir. Ancak Rusça, Gürcüce gibi yabancı dillerin baskısı altında olan Urum Türkçesinin aksine Türkmen Türkçesi diğer Türk Lehçelerinin baskısı altındadır. Geçmişte Tatar Türkçesi ve günümüzde kısmen Kumuk ama daha çok Nogay Türkçesinin baskısı altında olan Stavropol Türkmen Türkçesinin ses yapısında Kıpçak Türkçesine uygun gelişmeler olmuştur⁴². Bugün “Türkpen” isimli bir Nogay oymak isminin varlığına⁴³ bakılacak olursa bir takım Türkmenlerin Nogaylar arasında eridiği hükmüne varılabilir. Stavropol Türkmenleri için eğitim veren ilk medreseler ve ilkokullar 19. yüzyılın sonunda yerleşik hayata geçmelerinden sonra 1900-1910 yılları arasında açıldı. Ancak bu okullarda eğitim Arapça, Rusça ve

³⁸ Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, s. 54.

³⁹ Özkan’ın Urumların Rumca ve Türkçe olmak üzere iki dil konuştukları iddiasını kabul edecek olursak bu listeye Rumcanın da eklenmesi gerekir.

⁴⁰ Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 436-37; Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s.152.

⁴¹ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 211; Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 152.

⁴² Bir Oğuz Lehçesi olan Türkmen Türkçesinin ağzı olan Stavropol Türkmen Türkçesinde kelime başında bulunan b-, d-, g- ünsüzü, Tatar, Nogay ve Kumuk Türkçelerinin etkisi ile Kıpçak Türk lehçelerindeki gibi tonsuzlaşarak k-, p-, t- haline gelmiştir (Sapar Kürenov, *a.g.e.*, s. 81).

⁴³ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 166.

Tatar Türkçesi ile yapılmakta idi⁴⁴. Sovyet döneminde Stavropol Bölgesi'nin kuzey doğusunda bir Türkmen yönetim biriminin oluşturulmasından sonra 1926'da alınan bir kararla Türkmen köylerinde anadilde eğitim yapılması kararı alındı ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile eğitim, kültür ve iktisat alanlarında işbirliğine gidildi. 1956 yılında Kuzey Kafkasya'daki özerk cumhuriyet ve bölgelerin hudutlarında yapılan değişiklikler neticesinde Türkmen Bölgesi'nin ilga edilmesi neticesinde Türkmen Türkçesi ile yapılan eğitime de son verildi. 1970 yılında Türkmen Bölgesi'nin yeniden kurulmasına rağmen eski eğitim sistemi yeniden kurulamadı. Günümüzde Kafkasya Türkmenleri ilkokulda eğitimi anadilde yapıyorlarsa⁴⁵ da edebi dil olarak Rusça ve Nogay Türkçesi kullanılmaktadırlar⁴⁶.

Nogay Türkçesi, geçmişteki itibarını kaybetmiş olmakla ve Kumuk Türkçesinin yoğun baskısı altında bulunmakla beraber Stavropol Türkmen Türkçesi ile kıyaslandığı zaman hala ağırlığı olan bir dil konumundadır. Geçmişte Kuzey Batı ve Orta Dağıstan'da ticaret dili olarak kullanılan Nogay Türkçesi⁴⁷, Doğu Çerkezleri ile Kuban ve Terek Vadileri'ndeki dağ eteklerinde yaşayan karışık nüfusun (Terek Gürcüleri, Ermeniler, Osetler, Kabardeyler, Mozdok Rusları ve Stavropol Türkmenleri) ikinci dili olmuştur⁴⁸. 19. yüzyılın ortalarında Nogay nüfusunun büyük kısmının Türkiye'ye göç etmesinden sonra dahi bu itibarını kaybetmeyen Nogay Türkçesinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Ekim Devrimi sonrasında Stavropol Türkmenleri hariç diğer halkların ikinci dili olma özelliğini kaybetmiştir. Bilakis Nogay Türkçesi, Dağıstan ve çevresinde Kumuk Türkçesinin, bozkır bölgesinde ise Tatar Türkçesinin etkisi altına girmiştir⁴⁹. 1928 yılında Ak Nogay ve Kara Nogay Ağızları esas alınarak iki ayrı Nogay yazı dili oluşturulmuş fakat 1938 yılında Kara Nogay Yazı dili ilga edilerek Ak Nogay Türkçesi bütün Nogay Türklerinin yazı dili haline gelmiştir⁵⁰. Sovyet İhtilali'ni müteakip 20. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim dili haline gelen Nogay Türkçesi, 1957-58 yılına kadar ilkokullarda okutulmuştur⁵¹. Ancak 1972 yılına gelindiğinde yalnızca okul öncesi eğitimde kullanıldığı, Rus Dilli ilk ve ortaokullarda ise

⁴⁴ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", *Türkler* (der. Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 511; Ali Duymaz, "Kuzey Kafkasya Türkmenleri", *Türkler 20* (der. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 541.

⁴⁵ Sapar Kürenov, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁶ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s.194.

⁴⁷ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 165.

⁴⁸ Alexnadre Bennigsen, "The Problems of Bilingualism and Assimilation in the North Caucasus", *Central Asian Review*, 15, s. 206.

⁴⁹ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 109-111.

⁵⁰ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 146; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 171.

⁵¹ Brian D. Silver, "The Status of Minority Languages in Soviet Education: An Assessment of Recent Changes", *Soviet Studies*, XXVI/1, 1974, s. 33; Ufuk Tavkul, *a.g.m.*, s. 510.

seçmeli ders olarak okutulduğu görülmektedir⁵². Günümüzde ise Nogay Türkçesinin eğitim dili olarak kullanılmasında büyük sıkıntıların tecrübe edildiğine şahit olmaktayız⁵³. Nogay Türkçesi ile eğitimde karşılaşılan bu zorluklara ilaveten, neredeyse Kuzey Kafkasya'nın tamamına dağılmış bulunan Nogay Türkleri, Dağıstan dışında beraber yaşadıkları halklar tarafından kültürel baskı altında tutulmakta, kültürel faaliyet ve kurumlarına kısıtlamalar getirilmektedir. Özden⁵⁴ bunu Sovyet döneminde Nogayların toplumsal ve siyasi hayatta nüfuzlu mevkileri işgal etmelerine ve bu halkları kültürel olarak baskı altında tutmalarına bağlamaktadır.

Günümüzde Kuzey Kafkasya'da sınırlı bir etkinliğe sahip diğer bir Türk Lehçesi de Karaçay – Balkar Türkçesidir. Konuşulduğu bölgede Kıpçak Türkçesinin devamı olma hususiyetini teşkil etmesi sebebiyle bölgesinin etkin dili olma özelliğini Kıpçak Türkçesinden devraldığı şüphe götürmeyen Karaçay – Balkar Türkçesi, yüzyıllar boyunca Çerkes – Kabartey, Abaza ve Oset halkları arasında ortak iletişim dili olarak kullanılmış olmalıdır. Bu halkların dillerinde yer alan yüzlerce Karaçay – Balkar Türkçesi kökenli kelime⁵⁵ bu doğrultuda mühim göstergelerdir. Karaçay – Balkar Türkçesinin bölgesinde muteber dil olduğunun bir diğer isbatı ise Balkar Beylerinin sosyal ve siyasi iletişim içerisinde oldukları Svanların⁵⁶ da bu Türk Lehçesi'ni kullanmış olmalarıdır⁵⁷.

Yakın bir geçmişe kadar Karaçay – Balkar Türkçesi konuşan topluluğun 20. yüzyıla kadar yazı dilinden yoksun olduğu fikri yaygın bir kanaat idi. Ancak son zamanlarda Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkarılan bir takım yazıt örnekleri⁵⁸ bu görüşün doğru olmadığını, bilakis bu topluluğun çok eski bir yazılı geleneğe sahip olduğunu ispat etmekle birlikte günümüzde var olan Karaçay – Balkar Türkçesinin yazı dilinin başlangıç tarihini çok daha geç bir tarihe yerleştirmek gerekmektedir. 1715 yılına ait Karaçay – Balkar Türkçesi ile yazılmış bir yazıtın var olmasına ve Karaçay – Balkar Türkçesi ile yazılmış ilk kitabın 1916 yılında yayınlanmış⁵⁹ olmasına karşın günümüzde kullanılan yazı dili 1924 yılında Baksan – Çegem Ağzı temel alınarak ihdas

⁵² Brian D. Silver, *aynıyer*.

⁵³ Stavropol Bölgesi'nde Nogay Türkçesi seçmeli ders durumuna düşmüştür. Dağıstan'da Kızlar Şehri'ndeki Nogay Pedagoji Okulu'nun kapatılması sebebiyle öğretmen açığı tecrübe edilmekte, Karaçay-Çerkes Pedagoji Enstitüsü ise ilgisizlik sebebiyle öğretmen yetiştirecek öğrenci bulamamaktadır (Ufuk Tavkul, *a.g.m.*, s. 510).

⁵⁴ Kemal Özden, "Dağıstan'da Milli Hareketler ve Türkler", *Türkler 20* (der. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 552.

⁵⁵ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 208-214; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 192-201.

⁵⁶ Ufuk Tavkul, *a.g.m.*, s. 493.

⁵⁷ Adilhan Adiloğlu, *Karaçay Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara 2005, s. 94.

⁵⁸ Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 187.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 188-89.

edilmiştir⁶⁰. 1965 yılına kadar ilk okullarda eğitim dili olan Karaçay – Balkar Türkçesi 1965-66 öğretim yılında eğitim dili olmaktan çıkarılmış, 1972 yılında ise Rusça eğitim veren ilk ve orta okullarda seçmeli ders haline gelmiştir⁶¹. Günümüzde ise Karaçay ve Balkar Türklerinin yaşadıkları bölgelerde ilk ve orta öğretim Karaçay – Balkar Türkçesi ve Rusça olmak üzere iki dille yapılırken yüksek öğrenimde dil ve edebiyat alanları dışında eğitim tamamen Rusçadır⁶².

Kafkasya’nın çok dilli yapısı içerisinde halklar arasında muteber dil olma özelliğini koruyan iki Türk lehçesinden birisi Kumuk Türkçesidir. Kumuk Türkçesi asırlarca Kuzey ve Merkezi Dağıstan’da ortak iletişim dili olarak kullanılmış, neredeyse Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya’nın bütün dağlı halkları tarafından ikinci ve üçüncü dil olarak kullanılmıştır. Mesela Çeçenler, Dargılar, Laklar ve Avarlar ikinci dil olarak Kumuk Türkçesi kullanırken Andi-Dido Halkları, Kubaçiler ve Kaytaklar ikinci dil olarak kullandıkları Avarca, Çeçence ve Dargıcanın yanında üçüncü dil olarak Kumuk Türkçesi konuşmakta idiler⁶³. Kumuk Türkçesinin bu nüfuzu yer yer diğer Türk Lehçelerinin ve Kafkas Dillerinin yerini alacak kadar güçlü olmuştur. Bu tesir özellikle ovalara yerleşen dağlı halklar üzerinde kuvvetli olmuştur. 20. asrın başlarında Nogay Türklerinin ve Dağıstan Çeçenlerinin “Kumuklaşması” oldukça belirgin idi⁶⁴. 19. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Kudsi, bütün Dağıstan halklarının Kumuk Türkçesini anlayıp konuşabildiğinden bahsetmektedir⁶⁵. Bölgedeki bu itibarına binaen 19. yüzyıl boyunca Kumuk Türkçesi Rusya’nın yüksek okullarında okutulmuş⁶⁶, Dağıstan’ın dağlı halkları ve yerli Ruslar 8-10 yaşlarındaki erkek çocuklarını iki üç yıllığına Kumuk ailelere emanet vererek Kumuk Türkçesi öğrenmelerini sağlamışlar, Kumuk Türkçesi konuşabilmek toplum içerisinde itibar sebebi ve bilgili olma nişanesi sayılmıştır. Kafkasya’nın kuzey doğusunda yaşayan halklar bu Türk lehçesini ortak iletişim dili olarak kullanmalarının yanında Ruslarla irtibat aracı olarak da kullanmışlardır⁶⁷. 1918⁶⁸ yılında gerçekleşti-

⁶⁰ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 21, s. 93; Alexxandre Bennigsen – E. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 203; Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 208.

⁶¹ Brian D. Silver, *aynıyer*.

⁶² Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 190.

⁶³ Daha ayrıntı bilgi için bkz: Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 108-111; Alexxandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 206-207; Gokce Yuk-selen Abdurrazak, “Linguistic Situation of Daghestan: A Historical Perspective from the Point of View of Kumyk” *Azerbaijan & Azerbaijanis. The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences*, CII/9-12, 2008, s. 131-134.

⁶⁴ Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 206.

⁶⁵ Mirza Bala, “Kumuklar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB, İstanbul 1940, s. 987.

⁶⁶ Kamil Aliyev, *a.g.m.*, s. 71.

⁶⁷ M. R-A. İbrahimov, *a.g.m.*, s. 35.

⁶⁸ Kumuk Türkçesinin Kuzey Kafkasya halklarının resmi dili ilan edildiği tarihte bir belirsizlik söz konusudur. Erel (Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 172, s. 175) Dağıstan ve kuzeyindeki bölgelerde yaşayan halkların temsilcilerinin 1 Mayıs 1917’de Vladikafkas’da toplandığını ve 11 Mayıs 1918’de ise Kuzey Kafkasya’nın

rilan Kuzey Kafkasya Halkları Milli Kongresi'nde resmi dil ilan edilen Kumuk Türkçesinin bu etkinliğinin bütün Kuzey Kafkasya'ya yayıldığı görülmektedir. 1927-28 yılında Dağıstan'da cereyan eden dil tartışmalarının ardından kısa bir süreliğine (1928-30) Azerbaycan Türkçesinin yerine bütün Dağıstan halklarının ikinci dili olarak tercih edilmiştir⁶⁹. Bugün de Dağıstan'daki bütün sosyal-siyasi kurumların en önemlisi olan Tenglik hareketi⁷⁰ gibi Kumuk Türkçesinin Dağıstan'ın resmi dili haline getirilmesini talep eden unsurlar bulunmaktadır⁷¹. Günümüzde Kumuk Türkçesinin etki alanı daralmış olmakla birlikte Dağıstan içerisindeki itibarını devam ettirdiği görülmektedir. Bu Türk Lehçesi hala orta ve kuzey Dağıstan'da Avar, Lak, Dargı, Çeçen ve Nogaylar arasında ortak iletişim dili olarak kullanılmaktadır.

Kumuk Türkçesinin yazı dilinin ilk kez kilise tarafından kullanıldığı yönünde görüşler mevcut olmakla birlikte⁷² 1810-1816 yılları arasında misyonerler tarafından kullanılan bu yazı dilinin Kumuk ve Nogay Türkçelerinin Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri ile karışımından oluşan bir dil olduğu bilinmektedir⁷³. Ancak temeli Yırcı Kazak (1830-1879) ile atılan⁷⁴ Kumuk Türkçesinin edebi dilini, 20. yüzyılın başlarında kurulan Magyarov Matbaası'nda Abusupiyen Akayev'in Kazan ve Azerbaycan Türkçesi etkisinde bulunan bir Kumuk Türkçesi ile yazılmış eserlerinin basılması ile başlatmak gerekmektedir. Bu tarihe kadar Kumuk Türkleri edebi ihtiyaçlarını Kazan, Kırım, Baku ve İstanbul kültür çevrelerinde basılan eserlerle tatmin ederken⁷⁵ Kumuk okur yazarları yazı dili olarak Osmanlı Türkçesini kullanmışlardır⁷⁶. Hasavyurt ve Buynaksk Ağızlarına dayanan günümüz Ku-

bağımsızlığının ilan edildiğini kaydetmektedir. Kumuk Türkçesinin bu toplantıların hangisinde resmi dil ilan edildiği açık değildir. Uyanık (Osman Uyanık, "Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, s. 231) ve Aliyev (*a.g.m.*, s. 71) 1917 yılını verirken Bala (*a.g.m.*, s. 987-8) ve Özkan (*a.g.e.*, s. 180) 1918 yılını vermektedir. Uyanık kaynak olarak Aliyev'i vermekte, Özkan ise Bala'yı vermektedir. İlginç olan 1917 yılını veren Aliyev'in de Bala'yı kaynak göstermesidir. Bu durumda bütün kaynaklar Bala'ya işaret ettiğine göre 1918 yılını doğru kabul etmek mantıklı görünmektedir. Ayrıca resmi dilin de istiklalin ilan edildiği 1918 yılında ilan edilmiş olması akla yakın gelmektedir.

⁶⁹ Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 208; Alexandre Bennigsen – Chantal Lemercier-Quelquejay, *a.g.m.*, s. 134.

⁷⁰ Ufuk Tavkul, *a.g.m.*, s. 503.

⁷¹ Kemal Özden, *a.g.m.*, s. 551.

⁷² Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Cem Yayınları, İstanbul 1992, s. 377.

⁷³ Osman Uyanık, *a.g.m.*, s. 232.

⁷⁴ Çetin Pekacar, "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı*, II/16, Temmuz – Ağustos 1997, s. 2064; A. Subhan, "Kumyk", *Encyclopaedia of the World Muslims* (der. N. K. Singh – A. M. Khan), Delhi 2001, s. 773; Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV, Ankara 2002, s. 373.

⁷⁵ Hasan Eren, "Kumuk Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, s. 347-48.

⁷⁶ Çetin Pekacar, "Kumuk Türkleri", s. 2064.

muk Türkçesinin yazı dilinin⁷⁷ ölçünlüleşmesi muhtemelen Sovyet döneminde imlasının yeniden düzenlenmesinden⁷⁸ sonra olmuştur. 1958 yılına kadar ilkokulda eğitim dili olan Kumuk Türkçesinin 1972 yılına gelindiğinde sadece okul öncesi okullarda, birinci ve ikinci sınıflarda eğitim dili olarak kullanıldığı, ortaokul sonuna kadar ise seçmeli ders olarak okutulduğu görülmektedir⁷⁹. Günümüzde ise ilkokullarda Kumuk Türkçesi öğretilirken⁸⁰ bu Türk lehçesinde eğitim veren yüksek okullar bulunmamaktadır⁸¹. Kumuk Türkçesi, günümüzde dokuz yazı dili bulunan Dağıstan'da Rusça dışında ülkenin geneline hitap eden gazete, radyo ve televizyon yayınına sahip beş dilden bir tanesidir. Avarca, Dargica, Lakça ve Lezgicenin yanında ülkede bu özelliğe sahip tek Türk Lehçesi durumundadır⁸².

Kafkasya'da en köklü sözlü ve yazılı geleneğe sahip olan Türk Lehçesi hem kuzeyde hem de güneyde ağırlığını hissettiren Azerbaycan Türkçesidir. Azerbaycan Türkçesinin tarihi köklerini teşkil eden Oğuz Türkçesi, daha Selçuklular devrinde Gürcüce, Tatça, Albanca, Kürtçe, Ermenice, Aramice, Kıpçak Türkçesi ve muhtemelen Partça gibi dillerin konuşulduğu çok dilli Güney Kafkasya'da ortak iletişim dili ve ticaret dili haline gelmiştir⁸³. Tarihi seyir içerisinde Azerbaycan Türkçesinin bu tesirini etki sahasını genişleterek devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Ekim İhtilali öncesinde Kuzey ve Güney Kafkasya'da yaşayan Türkçe, İranî Diller ve Kafkas Dil Ailesi'ne mensup diller konuşan Müslümanların tamamının ortak iletişim dili haline gelmiştir⁸⁴. Mesela İ. Zahar, 1860 yılında sürgün yeri olan Kaluga'da Şeyh Şamil'i ziyareti esnasında Şamil'in ve maiyetinde bulunan Avarların Rus ordusunda görev yapan Kazan Türkleri ile Azerbaycan Türkçesi konuşarak anlaştıklarını kaydetmektedir⁸⁵. 1923 yılında kurulan Dağıstan Cumhuriyeti'nin resmi dili ilan edilen Azerbaycan Türkçesi Güney Dağıstan hariç bu özelliğini 1928 yılında kaybetmiştir. 1953 yılında gerçekleştirilen yeni düzenlemeler ile Azerbaycan Türkçesinin Dağıstan'ın güneyindeki etkisi de kırılmak istenmiş ve Samur Halkları olan Sahurlar, Rutullar ve Agulların eğitim dilleri Azerbaycan Türkçesinden Rusçaya çevrilmiştir⁸⁶. Ancak bu müdahalelere rağmen Azerbaycan Türkçesi Dağıstan halkları nezdindeki itibarını bölgesel olarak günümüze kadar devam ettirmiştir. Geçmişte Dağıstan Halklarından Avarlar, Laklar, Dargılar, Arçiler, Dağ Yahudileri, Lezgiler, Sahurlar, Agullar, Rutullar ve Tabasaranlar tarafından kullanılan

⁷⁷ Hasan Eren, "Kumuk Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, s. 350; Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁸ Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁹ Brian D. Silver, *aynıyer.*

⁸⁰ Nevzat Özkan, *a.g.e.*, s. 181.

⁸¹ Kamil Aliyev, *a.g.m.*, s. 75.

⁸² A. Subhan, *a.g.m.*, s. 774.

⁸³ Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 176.

⁸⁴ Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 137.

⁸⁵ İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997, s. 58.

⁸⁶ Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 138.

ve Dağıstan içerisinde çok önemli bir konuma sahip olan Azerbaycan Türkçesi⁸⁷ günümüzde bu etkisini güneyde sürdürmekte ve Güney Avarları, Lezgiler, Tabasaranlar, Rutullar, Agullar ve Sahurlar tarafından kullanılmaya devam etmektedir⁸⁸. Bu halklardan Rutulların ve Sahurların Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan kısmı günümüzde hala hem resmi dil olarak hem de edebi dil olarak Azerbaycan Türkçesini kullanmaktadırlar. Eğitim dili olarak Rusça kullanan Dağıstan sınırları içerisinde kalan kısımları ise ikinci dil olarak Rusça değil Azerbaycan Türkçesi konuşmaktadırlar. Samur Halkları kendi aralarında anlaşmak için de Azerbaycan Türkçesi kullanmaktadırlar⁸⁹.

Azerbaycan Türkçesi Güney Kafkasya'da yaşayan Müslüman halklar arasında en muteber dil olma özelliğini devam ettirmektedir. Bir Samur Halkı olan Udinlerin Müslüman olanları, Şahdağ Halkları olan Hinaluglar, Buduhlar ve Krizler; İranî halklar olan Talışlar, Müslüman Tatlar ve Müslüman Kürtler, Kahetalı Müslüman Gürcüler olan İngiloylar hem edebi dil olarak hem de eğitim dili olarak Azerbaycan Türkçesi kullanmaktadırlar⁹⁰.

Bugün artık Kafkasya'nın yerli dilleri olarak kabul ettiğimiz bu Türk Lehçelerine ilaveten geçmişte Türkiye Türkçesinin ve kısmen Kırım ve Kazan Tatar Türkçelerinin de Kafkasya'da etkin diller olduğuna şahit olmaktadır. Kırım Türkçesi Çerkezler arasında ikinci dil olarak kullanılırken⁹¹ Kazan Türkçesi de bir konuşma dili olarak Stavropol Türkmenleri arasında kullanılmış ve yazı dili olarak varlığını Ekim İhtilali'ne kadar Kuzey Kafkasya'da sürdürmüştür⁹². Türkiye Türkçesi ise geçmişte Çerkez kabileleri ve Müslüman Abhazlar arasında ikinci dil olarak ve Ahıska Türkleri gibi yerli topluluklar tarafından anadili olarak kullanılırken günümüzde sadece Acarlar tarafından ikinci dil olarak kullanılmaktadır⁹³.

⁸⁷ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 110-11.

⁸⁸ Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 172-74.

⁸⁹ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 176; Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 173; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 169, Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 166, s. 170.

⁹⁰ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 174-75; Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 31, s. 61, s. 82, s. 104, s. 184, s. 185, s. 204; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 207, s. 208, s. 211, s. 219-20, s. 221; Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 242, s. 249, s.251, s. 256, s. 258, s.263.

⁹¹ Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 109

⁹² Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 207; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 154.

⁹³ Bennigsen, *ayniyer*; Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 108; Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s. 6; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 154, s. 197; Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 245.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'da Yazı Dilleri Olarak Durumları

Güney Kafkasya'daki Gürcüce, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi gibi çok eski yazılı geleneğe sahip dillerin aksine Kuzey Kafkasya'da konuşulan yerli diller çok geç zamanlarda birer yazılı dile sahip olmuşlardır. Hatta günümüzde dahi birçok küçük halk başka bir halkın dilini yazı dili olarak kullanmaktadır. 7. yüzyılda İslamiyet'in Kuzey Kafkasya'da yayılmaya başlaması ile bölgede eğitim dili haline gelen Arapça bu özelliğini en azından Müslüman halklar nezdinde büyük oranda 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirmiştir⁹⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerel dillerden yazı dilleri oluşturma çabaları büyük oranda sonuçsuz kalmış⁹⁵ ve Ekim İhtilali arifesinde Kuzey Kafkasya'da Arapça, Osmanlı Türkçesi, Kazan Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi⁹⁶ olmak üzere dört dilin yaygın biçimde kullanıldığına şahit olmaktayız⁹⁷.

Şeyh Şamil'in kurmuş olduğu hükümetin resmi dili de olan Arapça, Kabartey ve Çerkes ülkeleri ile özellikle Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya'da 19. asrın başlarına kadar sadece yazı dili olarak değil din adamları ve aydınlar arasında bir konuşma dili olarak da kullanılmıştır. Ancak 19. yüzyılın başlarında Kazan, Bahçesaray ve Bakü'den gelen Türkçülük akımlarının tesiri altında bulunan Cedidci aydınların teşebbüsleri ile bilhassa Dağıstan'da yerini Azerbaycan Türkçesine bırakmıştır⁹⁸.

Altınordu ve Çağatay Türkçelerinin bölgedeki devamı niteliğinde olan Kazan Türkçesi ise 20. yüzyılın başlarında daha çok Stavrapol Türkmenleri ve Nogaylar tarafından kullanılmakta idi⁹⁹. Ancak bu Türk Lehçesinin daha eski tarihlerdeki kullanım alanının daha geniş olmuş olması pek muhtemeldir. Mesela, 20. yüzyılın başlarında Magyarov Matbaası'nda basılan Kumuk Türkçesinin erken yazılı örneklerin Azerbaycan Türkçesi yanında Kazan Türkçesinin de etkisi altında bulunduğu bakılırsa Kazan Türkçesinin en azından Kumuklar tarafından da yazı dili olarak kullanılmış olduğu sonucuna varılabilir.

Osmanlı Türkçesinin ise daha çok Çerkez Kabileleri arasında kullanım alanı bulduğu görülmektedir. Mesela Kafkasya'nın Lawrence'i olarak bilinen

⁹⁴ R. Karcha, "The Status of Popular Education in Northern Caucasus", *Caucasian Review*, 7, 1958, s. 110-11.

⁹⁵ Mesela 15. Yüzyıldan itibaren Avarca için yazı dili oluşturma çabaları için Crisp (Simon Crisp, "The Formation and Development of Literary Avar", *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (der. Isabelle T. Kreindler), Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 145-148)'in çalışmasına bakılabilir.

⁹⁶ Bu devirde Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki farkların yazılıta yok denecek kadar az olduğu ve farkın okunuştaki ortaya çıktığı akıldaki bulundurulmalıdır.

⁹⁷ Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 154.

⁹⁸ R. Karcha, *a.g.m.*, s. 110-11; Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 207; Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 114-117; Alexandre Bennigsen – Chantal Lemerrier-Quelquejay, *a.g.m.*, s. 131.

⁹⁹ Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 206.

Davit Urquhart (Davut Paşa), 1835 yılında Çerkez şeflerine gönderdiği meşhur mektubunu Türkçe kaleme almıştır. Keza, Şapsığlar, Abzehler ve Natukhaylar da toprakları üzerinde egemenlik iddia eden Çar I. Nikola'ya cevap olarak 1837 yılında gönderdikleri mektubu Türkçe kaleme almışlardır¹⁰⁰. Çerkezlerin dışında Çeçenlerin, İnguşların, Osetlerin, Karay-Balkarların ve Nogayların da Osmanlı Türkçesini eğitim ve yazı dili olarak kullandıkları yönünde kayıtlar mevcuttur¹⁰¹.

Güney Kafkasya'da Selçuklular Devri'nden beri köklü bir geleneğe sahip olan Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Kafkasya'da yazı dili olarak Arapçanın yerini aldıktan sonra özellikle Dağıstan'da kültürel birleştirici unsur haline geldi. Aynı dönemlerde Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde Osmanlı Türkçesinin de etkili olduğu düşünülürse bu iki Türk lehçesinin birlikte Kafkasya'nın genelinde sahip oldukları etkinin boyutu daha iyi anlaşılacaktır. Unutulmamalıdır ki alfabedeki latinizasyon öncesinde Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki fark yazılışta yok denecek kadar az idi. İkisi arasındaki ayırım okunuşta ortaya çıkmakta idi. Yani aslında denilebilir ki Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkların tamamına yakını 20. asrın başında tek yazı diline sahip olmuşlardır. Azerbaycan Türkçesinin Kuzey Kafkasya'da yazı dili olarak etkinliği 1927-28 yılında Dağıstan'da Kumuk Türkçesinin kısa süreliğine Dağıstan halklarının yazı dili haline getirilmesi ile sona ermiştir.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'daki Tahakkümünün Sebepleri

Yüzyıllar boyunca Kafkasya'nın çokdilli yapısı içerisinde Türk Lehçelerinin etkin rol oynamasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepleri tarihi derinlikleri olan siyasi sebepler, iktisadi sebepler ve kültürel sebepler olarak ana hatları ile üç gruba ayırmak mümkündür.

Şüphesiz sadece siyasi sebepler içerisinde değil bütün sebepler içerisinde en ehemmiyetlisi Kafkasya'da çok uzun süren Türk hakimiyeti olmuştur. Bölgeye gelen (veya bölgede bulunan) Türk zümrelerinin gelişmiş siyasi teşkilatlar kurabilme becerileri, Kafkasya halkları üzerinde siyasi tahakküm kurmalarına neden olmuştur. Kuzeyde Hun döneminden beri süre gelen Türk hakimiyeti 13. yüzyılda güneyden gelen Selçuklu hakimiyeti ile pekiştirilmiştir. Çok uzun süre bölgede devlet dili olan Türkçenin siyasi prestiji, zamanla beraberinde kültürel itibarı getirmiş ve Kafkasya'nın çokdilli ortamında ortak iletişim dili haline gelmiştir. Türkçenin Kafkasya'da etkin dil haline getiren bir diğer önemli siyasi amil ise Kafkasya'nın kendisinin dışında komşu bölgelerin de tarihi Türk hakimiyet bölgeleri olmuş olmasıdır. Doğuda Türkistan'ın, güney ve güneydoğuda İran'ın, güneybatıda

¹⁰⁰ Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez* (çev. Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 50, s. 58.

¹⁰¹ İsmail Özsoy, *a.g.e.*, s. 58.

Osmanlı Devleti’nin, kuzeybatıda Kırım’ın ve kuzeydoğuda İdil-Ural Bölgesi’nin bulunması Kafkasya’nın dış dünya ile ilişkilerinde Türkçenin geçerli dil olmasına sebep olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti’nin itibarı bu sebebi oldukça etkin kılan bir durumdu. Buna Rus yayılmasından sonra Rusya Müslümanlarının kahir ekseriyetinin Türkçe konuşuyor olmasını da eklemek gerekir. Bu durum Nogay veya Kırım Türkçesi konuşabilen bir Çerkez’in, Kumuk Türkçesi konuşabilen bir Avar’ın, Azerbaycan Türkçesi bilen bir Lezgi’nin hem kendi aralarında hem de herhangi bir Türk Lehçesi konuşan bir Rusya Müslümanı ile kolayca iletişim kurabilmesini sağlamakta idi. Türkçenin bölgedeki itibarını yükselten bir diğer amil ise 1880’li yıllardan itibaren Kazan, Bahçesaray, Bakü ve İstanbul’dan gelen Ceditçi akımların Kafkasya’nın dağlık kısımlarını etkisi altına almış olması idi. Bu yenilikçi hareketler Kafkaslara Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Kazan Türkçesinde yayın yapan basın aracılığı ile girmekte idi. Bilhassa Gaspıralı İsmail Bey’in Tercüman Gazetesi’ni burada zikretmek gerekir.

İktisadi sebeplerin başında Kafkasya’da ticari merkezlerin kurulu bulunduğu düzlüklerin tarihi olarak Türk nüfusla meskun olmasını zikretmek gerekir. Baku, Kuba, Şamahı, Buynak, Hasavyurt, Mohaçkale ve Mozdok gibi önemli şehir merkezleri, tarihi olarak kesif bir şekilde Azerbaycan, Kumuk ve Nogay Türkleri ile meskundur. Bu şehir merkezlerinde ticaret yapmak ya da sezonluk işçi olarak çalışmak için gelen dağlı topluluklar buralarda konuşulan Türk Lehçelerinden en az birisini öğrenmek zorunda kalıyordu. Keza, kışın sürülerine otlak bulmak için ovaya inen dağlı çoban grupları da benzer bir kültürel etkileşime maruz kalmakta idiler. Nitekim bölgenin Rus hakimiyetine girmesinden sonra bir takım dağlı çobanların Azerbaycan Türkleri ile meskun ovalar yerine sürülerini Astırhan (Astarhan, Astrahan, Ejderhan) Bölgesi’ndeki Rus nüfusla meskun ovalara götürmeyi tercih etmesi bu gruplar arasında Azerbaycan Türkçesinin yerini Rusçanın almasına sebep olmuştur¹⁰².

Kültürel sebeplerin başında tarihi olarak Kafkasya’da kullanılan dört yazı dilinden Arapça dışındakilerin Türk Lehçeleri olmuş olmasını saymak gerekir. Evrensel olarak yazı dili olarak kullanılan muteber diller zamanla konuşma sahasında kendilerine yer bulmuşlardır. Kafkasya özelinde Türkçe dışındaki yerli diller olan İrani Dillerin ve Kafkas Dillerinin karmaşık yapıları da etkin olmuştur. Bu diller karşılıklı anlaşılabilirliği olmayan öğrenilmesi zor dillerdir. Oysa Müslüman Türkler tarafından konuşulan Türk Lehçelerinin karşılıklı anlaşılabilirliği nispeten yüksek ve öğrenilmesi daha kolaydır. Bu durum Türk Lehçelerinden herhangi birisini konuşan bir Kafkasyalının hem başka bir Türk Lehçesi konuşan bir Kafkasyalı hem de Kafkasya’ya komşu yerlerde meskun Türk grupları ile irtibat kurabilmesini sağlamıştır.

¹⁰² Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, s. 176.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'daki Tahakkümünün Neticeleri

Türk Lehçelerinin Kafkasya'da yüzyıllar süren bu itibarının hem etkileşim içerisinde oldukları diller üzerinde hem de kendi üzerlerinde bazı doğal sonuçları olmuştur. Genel olarak Türkçenin Kafkasya'da konuşulan diğer diller üzerindeki etkisi, konuşuldukları bölge, Türkçe konuşan halklar ile irtibat derecelerine ve irtibat içerisinde bulundukları Türk lehçesinin kendi durumuna göre farklı olmuştur. Mesela Azerbaycan Türkçesi ile irtibat içerisinde bulunan küçük dillerin sosyal alanlarda kullanımları neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu durumda olan Tatça, Talışça, Gürcistan ve Azerbaycan'da Müslüman Kürtlerin konuştuğu Kürtçe, Samur Dilleri, İngiloyların konuştuğu Gürcücenin, tamamen ortadan kalkmamış ise sosyal kullanım alanları hane içi ile sınırlanmıştır¹⁰³. Azerbaycan Türkçesi, küçük diller üzerinde bıraktığı bu sosyal etkiye ek olarak Kartvel Dilleri, Ermenice, Talışça, Tatça, Lezgice, Bagulalca, Asıl Andice, Didoca (Sezce), Avarca, Arçice, Hvarsice, Çeçence, İnguşça ve Osetçenin gramer ve cümle yapılarına da etki etmiştir¹⁰⁴.

Azerbaycan Türkçesinin ağırlıklı olarak Güney Kafkasya ve Güney Dağıstan Dilleri üzerinde yaptığı etkinin benzerini, fakat daha dar kapsamlısını Kumuk Türkçesi, Kuzey ve Merkezi Dağıstan Dilleri üzerinde göstermiştir. Neredeyse Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya'nın bütün dağlı halkları tarafından ikinci ve üçüncü dil olarak kullanılan Kumuk Türkçesinin etkisi de bazı topluluklar üzerinde anadilin yerini alacak yoğunlukta olmuştur. Mesela 20. asrın başlarında Nogay Türklerinin ve Dağıstan Çeçenlerinin dilsel olarak Kumuklaşması oldukça yaygın bir vaka idi¹⁰⁵.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'da konuşan diller üzerindeki etkisinin en yoğun şekilde gözlemlendiği alan bu dillerin kelime hazineleri olmuştur. Türk Lehçelerinin diğer Kafkas Dillerinin kelime hazineleri üzerindeki etkileri bazılarında doğrudan olurken bazılarında ise diğer Kafkas Dillerinin aracılığı ile gerçekleşmiştir. Avarca, Lezgice, Dargıca, Lakça, Sahurca, Çeçence, Kabarteyce, Adigeyce, Abazince, Abhazca, Arçice, Botlikçe, Buduhça, Çamalalca, Asıl Didoca (Sezce), Godoberince, Gürcüce, İnguşça, Bezhetçe (Kapuçinçe), Hinalugca, Hunzalca, (Gunzipçe), Krizce (Jekçe), Osetçe, Svanca ve Tindice bol miktarda Türk Lehçelerinden ödünçlenmiş kelimeler

¹⁰³ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR*, s., 82, s. 117, s. 173, s. 184-86; Alexandre Bennigsen – S. Enders Wimbush, *a.g.e.*, s. 168, s. 172, s. 207-08, s. 211, s. 219, s. 222; Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 166-67, s. 170, s. 242, s. 249, s. 251-52, s. 256, s. 258, 263; Şamil Rehmanzade, "Azerbaycan – Gürcistan İlişkileri Bağlamında Zakatala Sorunu", *Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan* (der. Qiyas Şükürov – Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 218-222.

¹⁰⁴ Azerbaycan Türkçesinin komuşu dillerin gramer ve cümle yapılarında bıraktığı etkiler üzerine ayrıntılı bilgi için bak. Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 171-175.

¹⁰⁵ Alexandre Bennigsen, *a.g.m.*, s. 206.

barındırmaktadırlar¹⁰⁶. Bagulalca, Ahvahça ve Hvarşiceye ise birçok Türkçe kelime Avarca aracılığı ile girmiştir¹⁰⁷.

Türk Lehçelerinin Kafkasya'da konuşulan diller üzerindeki etkilerine karşılık bu dillerin daha az düzeyde de olsa komşuluk sebebiyle bazı etkileri olmuştur. Kuzey Kafkasya'da Karaçay-Balkar, Kumuk ve Nogay Türkçelerinin Kafkas Dillerinden bazı kelimeler ödünçlendikleri görülmektedir. Bu ödünçlenmelerin diğer iki lehçeye göre daha yoğun olduğu Karaçay-Balkar Türkçesinde, özellikle Osetçe ve Kartvelce ödünçlenmeler dikkati çekmektedir. Güneyde Azerbaycan Türkçesi ise daha çok İranî Dillerden kelimeler almıştır. Ayrıca Kafkas Dillerinin ses yapısının Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinin ses yapıları ile Azerbaycan Türkçesinin bazı ağızlarının ses yapılarına etki ettiği görülmektedir¹⁰⁸.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki Kafkasya'nın çokdilli, çok kültürlü yapısı içerisinde Türkçe birleştirici unsur olmuştur. Tarihin değişik devirlerinde devlet dili, ticaret dili, ortak iletişim dili ve eğitim dili olma özelliklerini bünyelerinde barındırmışlardır. Türk Lehçelerinin Kafkaslardaki nüfuzunun zaman içerisinde inşası; zamanla konuşma dilinin de yerini alan yazı dillerinin benimsenmesi, siyasi olarak baskın etnik grubun dili olan itibarı yüksek dilin benimsenmesi ve kabileler arası iletişim için ticaret dillerinin kullanması şeklinde olmuştur. Kafkasların büyük ticaret merkezlerinin ve ovalarının yoğun olarak Türkler ile meskun olması bu süreç içerisinde büyük öneme haiz olmuştur. Türk Lehçelerinin Kafkas Halkları üzerindeki etkisi bazen anadilin yerini alabilecek kadar güçlü olmuştur. Bu lehçelerden bazıları, tarihi seyir içerisinde baş gösteren gelişmeler neticesinde ehemmiyetlerini kaybederken Azerbaycan Türkçesi ve daha dar kapsamda Kumuk Türkçesi halklar arası muteber dil olma özelliklerini günümüze kadar devam ettirebilmişlerdir. Bu iki Türk Lehçesinin bu özelliklerini Rusça gibi evrensel bir dilin varlığına rağmen devam ettirebildikleri göz önünde bulundurulursa tarihi süreç içerisinde Kafkasya Halkları nezdinde edinmiş oldukları itibarın büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır. Bu itibar o kadar büyük olmuştur ki Korkmasov ve Samurski gibi Kuzey Kafkasyalı Bolşevik liderler Arapçaya karşı alternatifin Rusça değil bu Türk Lehçeleri olabileceğini ileri sürüp kültürel ve sosyo-politik programlarını bu doğrultuda geliştirmişlerdir¹⁰⁹. 1928, 1930 ve 1950'li yıllarda yapılan müdahalelere rağmen özellikle

¹⁰⁶ Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 136, s. 141, s. 145, 154, s. 170, s. 180, s. 195, s. 219, s. 225, s. 234, s. 247-51, s. 254, s. 256-58, s. 264; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 208-214; Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 167-69.

¹⁰⁷ Shirin Akiner, *a.g.e.*, s. 248, s. 255, s. 257.

¹⁰⁸ Karl H. Menges, *a.g.e.*, s. 176; Lars Johanson, *a.g.m.*, s. 167-70.

¹⁰⁹ R. Karcha, *a.g.m.*, s. 111-12; Alexandre Bennigsen – Chantal Lemercier-Quelquejay, *a.g.m.*, s. 133-34.

Azerbaycan Türkçesinin etkisi ortadan kaldırılamamış ve günümüze kadar gelmiştir.

Kaynakça

- ABDURRAZAK Gökçe Yükselen, "The Linguistic Situation of Daghestan: A Historical Perspective from the Point of View of Kumyk", *Azerbaijan & Azerbaijanis. The Presidium of Azernaijan National Academy of Sciences*, CII/9-12, 2008, s. 127-134.
- ADİLOĞLU Adilhan, *Karaçay Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara 2005.
- AKINER Shirin, 1986. *Islamic Peoples of the Soviet Union*, KPI, Londra – New York – Sidney ve Melborn 1986.
- ALİYEV Kamil, "Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları" *Avrasya Etüdləri*, II/2, Yaz 1995, s. 69-78.
- BALA Mirza, 1940. "Kumuklar" *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB, İstanbul 1940, s. 986-990.
- BAŞTAV Şerif, 1987. "Hazar Kağanlığı Tarihi" *Tarihte Türk Devletleri 1*. Ankara 1987, s. 139-181.
- BENNINGSEN Alexandre, "The Problems of Bilingualism and Assimilation in the North Caucasus" *Central Asian Review*, 15, 1967, s. 205-211.
- BENNINGSEN Alexandre – Chantal Lemerrier-Quelquejay, "Politics and Linguistics in Dagestan", *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (der. Isabelle T. Kreindler), Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 125-142.
- BENNINGSEN Alexandre – S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire. A Guide*, C. Hurst & Company, 1985 Londra.
- BOZKURT Fuat, *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- CATFORD J. C., "Mountain of Tounes: The Languages of the Caucasus", *Annual Review of Anthropology*, 6, 1977, s. 283-314.
- CRISP Simon, "The Formation and Development of Literary Avar", *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (der. Isabelle T. Kreindler), Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 143-163.
- DENY J. – K. Gronbech – H. Scheel – Z. V. Togan – P. N. Boratav (der.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, C. 1, Steiner, Wiesbaden 1959.
- DEVLET Nadir, "Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü", *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı*, II/16, Temmuz – Ağustos 1997, s. 1924-1929.
- DONİYOROVA Soadat, *Parlons Koumyk (Daghestan)*, Harmattan, Paris – Budapeşte – Torino 2004.
- DUYMAZ Ali, "Kuzey Kafkasya Türkmenleri", *Türkler 20* (der. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 539-548.
- EREL Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.
- EREN Hasan, "Kumuk Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, s. 347-349.
- EREN Hasan, "Kumuk Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, s. 349-351.
- GOLDEN Peter, "The Turkic Peoples and Caucasia", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (der. R. G. Suny), University of Michigan, Ann Arbor 1983, s. 45-67.

- GRIGORANTZ Alexandre, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez* (çev. Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları, İstanbul 1999.
- GÜZEL Hasan Celal – Kemal Çiçek – Salim Koca (der.), *Türkler 20*, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002.
- İBRAHİMOV M. R-A., “Dağıstan Halkları XX. Yüzyılında Endodemografik Problemler”, *Yeni Forum*, Mart 1996, s. 33-42.
- JOHANSON Lars 2006. “On the Roles of Turkic in the Caucasus Area”, *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective* (der. Y. Matras vd.), Palgrave Macmillan, Hampshire – New York 2006, s. 160-181.
- KARCHA R., “The Status of Popular Education in the Northern Caucasus”, *Caucasian Review*, 7, 1958, 110-124.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KREINDLER Isabelle T. (der.), *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages*, Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1985.
- KURTULUŞ Rıza, “Kumuklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV, Ankara 2002, s. 372-373.
- KÜRENOV Sapar, *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri* (çev. A. Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
- MATRAS, Y. – A. McMahon – N. Vincent (der.), *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*, Palgrave Macmillan, Hampshire – New York 2006.
- MENGES, Karl H., *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968.
- ÖZDEN Kemal, “Dağıstan'da Milli Hareketler ve Türkler”, *Türkler 20* (der. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 549-555.
- ÖZKAN Nevzat, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ, Ankara 2007.
- ÖZSOY İsmail, 1997. *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997.
- PEKACAR Çetin, “Kumuk Türkleri.” *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı*, II/16, Temmuz – Ağustos 1997, s. 2062-2071.
- PEKACAR Çetin, “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, Bahar 2006, s. 53-71.
- PRITSACK Omeljan, “Das Karatschaische und Balkarische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta* (der. J. Deny vd.), C. 1, Steiner, Wiesbaden 1959, s. 340-68
- REHMANZADE Şamil, 2010. “Azerbaycan – Gürcistan İlişkileri Bağlamında Zakatala Sorunu”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)* (der. Qiyas Şükürov – Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. Ss. 218-224.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri* (haz. Y. Akpınar – İ. M. Yıldırım – S. Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.
- SILVER Brian D., “The Status of Minority Languages in Soviet Education: An Assessment of Recent Changes”, *Soviet Studies*, XXVI/1, 1974, s. 28-41.
- SINGH N. K. – A. M. Khan (der.), *Encyclopaedia of the World Muslims*, Delhi 2001.
- SUBHAN A., “Kumyk”, *Encyclopaedia of the World Muslims* (der. N. K. Singh – A. M. Khan), Delhi 2001, s. 771-774
- SUNY R. G. (der.), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, University of Michigan, Ann Arbor 1983.

- ŞÜKÜROV Qiyas – Vasif Qafaraov (der.), *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- TAVKUL Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay – Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.
- TAVKUL Ufuk, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, *Türkler 20*, (der. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 2002, s. 489-519.
- TAVKUL Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge, İstanbul 2007.
- UYANIK Osman, “Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, S. 229-250.
- WIXMAN Ronald, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, University of Chicago, Chicago 1980.
- WIXMAN Ronald, *The Peoples of the USSR. An Ethnographic Handbook*, M. E. Sharpe, New York 1984.